

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (ІІ ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

THE STUDY OF FOREIGN EXPERIENCE REGARDING PUNISHMENTS EXECUTION IN THE PRE-REVOLUTIONARY PERIOD (THE SECOND HALF OF THE XVIIIth – THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY)

Пузирьов М.С.,

кандидат юридичних наук,

головний науковий співробітник

*науково-дослідного центру з питань діяльності органів та установ ДКВС України
Академії Державної пенітенціарної служби*

У статті з'ясовано стан дослідження в дореволюційній пенітенціарній науці проблем виконання та відбування покарань у зарубіжних країнах. Установлено, що історичні витoki звернення до позитивного зарубіжного досвіду у сфері виконання покарань належать до періоду правління Катерини II. Наведено елементи впровадження позитивного зарубіжного досвіду у практику виконання покарання у вигляді позбавлення волі в Російській імперії.

Ключові слова: пенітенціарна наука, дореволюційний період, виконання покарань, порівняльні дослідження, зарубіжний досвід.

В статье выяснено состояние исследования в дореволюционной пенитенциарной науке проблем исполнения и отбывания наказаний в зарубежных странах. Установлено, что исторические истоки обращения к позитивному зарубежному опыту в сфере исполнения наказаний относятся к периоду правления Екатерины II. Приведены элементы внедрения положительного зарубежного опыта в практику исполнения наказания в виде лишения свободы в Российской империи.

Ключевые слова: пенитенциарная наука, дореволюционный период, исполнение наказаний, сравнительные исследования, зарубежный опыт.

The author of the article analyzed the studies regarding punishments execution in foreign countries in pre-revolutionary penitentiary science. It has been established that the historical sources of studying positive foreign experience in the field of punishments execution belong to the period of the reign of Catherine II. The elements of positive foreign experience introduction into penitentiary practice of the Russian Empire are carried out.

Key words: penitentiary science, pre-revolutionary period, punishments execution, comparative studies, foreign experience.

Постановка проблеми. Порівняльні дослідження у сфері кримінально-виконавчого права зумовлені реформуванням кримінально-виконавчої системи України, що здійснюється під егідою Міністерства юстиції. Сучасні тенденції у вітчизняній юриспруденції закономірні й науково обґрунтовані через застосування порівняльно-правового підходу під час проведення наукових досліджень, за яким реформування правових інститутів, що має місце в Україні, базується не тільки на позитивних вітчизняних досягненнях, а й на позитивному зарубіжному досвіді в досліджуваній сфері.

При цьому варто усвідомлювати, що без ретроспективного аналізу порівняльних досліджень у сфері кримінально-виконавчого права не можна скласти повної картини їх сучасного стану. Ця публікація присвячена деталізації відповідного періоду історіографії з галузі права, що регламентує порядок і умови виконання та відбування покарань у контексті використання порівняльно-правового (компаративного) методу.

Стан опрацювання. Теоретичною основою написання статті стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені порівняльно-правовим засадам виконання та відбування покарань за часів існування пенітенціарії (тюрмознавства) як частини кримі-

нального права (дореволюційний період). Серед них праці: І.Г. Богатирьова, М.М. Галкіна-Враського, М.М. Гернета, С.К. Гогеля, О.М. Григор'єва, М.Г. Деткова, О.М. Джужі, І.В. Іванькова, О.Ф. Кістяківського, О.Г. Колба, С.П. Мокринського, О.П. Неалова, А.П. Печнікова, С.В. Познишева, Г.О. Радова, І.І. Резника, В.В. Россіхіна, М.Д. Сергєєвського, М.С. Таганцева, І.В. Упорова, І.Я. Фойницького, А.С. Чайковського, І.В. Шмарова, О.Н. Ярмиша, М.М. Яцишина та ін.

Метою статті є з'ясування стану дослідження в дореволюційній пенітенціарній науці проблем виконання та відбування покарань у зарубіжних країнах та елементів впровадження позитивного зарубіжного досвіду у практику виконання покарання у вигляді позбавлення волі в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Історичні витoki звернення до позитивного зарубіжного досвіду у сфері виконання покарань належать до періоду правління Катерини II, що увійшов до історії під назвою «освіченого абсолютизму». Імператриця, бажаючи дізнатися про прогресивні західні тенденції у сфері кримінальної юстиції, з метою у подальшому імплементувати їх найкращі зразки у вітчизняну практику, започаткувала історично відоме листування з відомим французьким

мислителем епохи Просвітництва – Ф. Вольтером [1, с. 370].

Вивчивши найкращі зарубіжні моделі впливу на злочинців, перебуваючи під сильним враженням від ідей Ч. Беккарія, основні напрями оновленої каральної політики Катерина II відобразила у «Наказі Комісії про складання проекту нового Уложення» 1767 р. («Наказ») [2, с. 61–121]. У тому, що «Наказ» суттєво відтворював думки Ш. Монтеск'є («Про дух законів») і Ч. Беккарія («Про злочини і покарання»), зізналася і сама імператриця [3, с. 250]. Однак ця обставина, за справедливим зауваженням М. Неклюдова, не применшує достоїнств «Наказу», оскільки, по-перше, він утворює собою епоху в історії розвитку кримінально-правових засад у Російській імперії і, по-друге, являє собою «першу законодавчу спробу побудувати Кримінальне уложення на твердих і єдиних засадах теорії» [4, с. 258–259]. Крім того, «Наказ» містив чимало власних думок освіченої імператриці [4, с. 258].

Із точки зору Катерини II, мета покарання полягала не в залякуванні та відплаті, а у виправленні злочинця. У 1787 р. вона написала «Проект статуту про тюрми» [2, с. 135–158], що передбачав роздільне тримання різних категорій ув'язнених, нормативне закріплення режиму виконання/відбування покарання та низку інших новел, котрі не мали аналогів, проте зазначений Проект не отримав законодавчого закріплення. Як справедливо наголошує професор І.В. Шмаров, формування кримінально-правової та пенітенціарної політики Російської імперії XIX ст. відбувалося під впливом творів Ч. Беккарія, І. Бен-тама та інших відомих зарубіжних учених, активної позиції передової громадськості [5, с. 58]. Водночас період правління Катерини II характеризувався майже абсолютним домінуванням у тогочасній пенітенціарній практиці покарань, пов'язаних із позбавленням волі.

Нова епоха тюремних перетворень у Російській імперії пов'язана з Указом Олександра I від 20 квітня 1803 р., що передбачав побудову тюремних замків в усіх губерніях імперії за особливим планом та викликав в історії тюремної справи тривалий період тюремного будівництва [6, с. 40–62]. Відповідно до Указу, запроваджувались роздільне тримання різних категорій засуджених та ув'язнених, залучення їх до суспільно корисної праці, морально-релігійний вплив на особистість. Тюрма стає найбільш відповідним місцем ізоляції засуджених, водночас запропонована ще Катериною II доктрина «виправлення засудженого» дістає широкої підтримки в Олександра I. Однак відсутність нормативно-правової бази, що регламентувала б виконання покарання у вигляді позбавлення волі, та кріпосне право перетворювали тюрму з інструменту покарання на знаряддя свавілля [7, с. 17].

Разом із тим можемо зауважити, що свого роду «данина» європейському лібералізму була маскою феодально-кріпосницької Російської імперії (до 1861 р., року скасування імператором Олександром II кріпосного права – *М.П.*). Ця маска з легкістю зні-

малася, коли справа доходила до такого явища, як класова юстиція. М.М. Гернет, незважаючи на про-радянський характер свого відомого п'яти томного дослідження «Історія царської тюрми», проте з відомою мірою об'єктивності (чому є підтвердження в архівних матеріалах), яскраво описав два таких процеси, причому не за політичними або релігійними, а виключно за кримінальними справами, показавши кримінальну процесуальну, кримінально-правову та кримінально-виконавчу (говорячи сучасною юридичною мовою – *М.П.*) нерівність обвинувачених (засуджених) дворян-поміщиків та їхніх кріпосних [8, с. 81–86].

У подальшому ліберальні реформи другої половини XIX ст. (в тому числі скасування кріпосного права) послужили початком корінних змін у державній політиці Російської імперії, зокрема в пенітенціарній сфері. Відповідні реформаційні тенденції потребували не лише врахування позитивного вітчизняного досвіду, а й вивчення зарубіжної практики виконання покарань.

У цьому контексті варто зазначити створення у 1872 р. комісії для складання «Загального систематичного проекту тюремного перетворення» під головуванням графа Сологуба. Головним своїм завданням комісія вважала створення загального систематизованого статуту про місця ув'язнення, своєрідного кодексу тюремних нормативно-правових актів, з урахуванням скасування кріпосного права, тілесних покарань і застарілих форм судочинства. Матеріали роботи комісії вийшли друком у 1873 р. під назвою «Історія і сучасний стан каральних установ за кордоном і в Росії» [9, с. 95–96].

Зокрема, за результатами тюремної реформи 1877–1879 рр., у лютому 1879 р. у складі Міністерства внутрішніх справ було створено Головне тюремне управління [10].

Як зазначає А.П. Печніков, міжнародна діяльність Головного тюремного управління являла собою вельми серйозну роботу з вивчення та узагальнення зарубіжного пенітенціарного досвіду. 1878 р. Російська імперія вже була членом Міжнародної пенітенціарної комісії [11, с. 26]. США і Великобританія вступили до цієї організації значно пізніше. Головне тюремне управління виступало як загальноімперський центр з координації міжнародного пенітенціарного співробітництва.

Змістовний аналіз порівняльно-правових досліджень у наукових працях за часів існування пенітенціарії (тюрмознавства) як частини кримінального права (дореволюційний період) здійснив російський учений В.О. Жабський у науковій статті «Порівняльне тюрмознавство у працях учених» [12, с. 35–37], а також на сторінках докторської дисертації [13, с. 34–42]. Зазначимо, що проблеми, підняті класиками пенітенціарії в XIX – на початку XX ст., не втрачають своєї актуальності донині. Так, наприклад, в умовах реформи кримінально-виконавчої системи, що проводиться нині в Україні, видається істотним висновок, зроблений Е. Карпентером щодо ролі праці. Порівнюючи організа-

цію праці ув'язнених в Англії та Російській імперії, поіменований дослідник зазначав, що ув'язнення і даремна праця (характерна для англійських тюрем) породжують тільки мстиве почуття, яке прагне зробити з нього закоренілого, невинного злочинця [14, с. 12]. В.О. Жабський, лаконічно передаючи зміст фундаментальних наукових праць корифеїв тюремознавства, справедливо доходить висновку, що у дореволюційній юридичній науці історія покарань у порівняльно-правовому аспекті має досить давню історію: О.Ф. Кістяківський, М.Д. Сергєєвський, І.Я. Фойницький, М.С. Таганцев [12, с. 35–36]. Питання порівняльного тюремознавства знайшли своє місце у працях С.В. Познишева, який у підручнику з кримінального права 1909 р. виклав короткий історичний нарис стану тюрем на Заході та в Російській імперії до початку XIX ст., розглянувши в порівняльному аспекті організацію тюремного ув'язнення, арештантську працю, тюремну освіту й управління, патронат. Учений дійшов висновку про те, що на розвиток тюремної реформи в Європі вплинули пенсильванська (філадельфійська) й оборнська системи виконання покарань [13, с. 41].

Також було б цікавим у компаративному аспекті звернути увагу на працю першого начальника Головного тюремного управління М.М. Галкіна-Враського «Матеріали до вивчення тюремного питання». У ній, зокрема, автором здійснено огляд стану тюремного питання в Західній Європі, сформульовано висновки, подібних до тих, що викладені Д. Говардом у книзі «Стан тюрем в Англії та Уельсі», в частині незадовільного стану матеріально-побутового й медико-санітарного забезпечення ув'язнених (що часто призводило до суїцидів), недотримання вимог їх роздільного тримання, відсутності соціального захисту (здебільшого грошового утримання) тюремних службовців, що детермінувало поширення корупції в пенітенціарній системі, відсутності поступенціарної адаптації. М.М. Галкін-Враський одним із перших зазначив: «Тюрма служила для них [ув'язнених] <...> вищою школою усіляких злочинів» [15, с. 8]. У Франції такого висновку дійшов А. де Токвіль, виклавши власні міркування з цього приводу у трактаті «Про тюремну реформу» (1844 р.) [16].

У подальшому на цей негативний аспект тюрми¹ звертатимуть увагу не лише вітчизняні [17], а й зарубіжні вчені, говорячи про тюрми як про джерела криміногенного досвіду (“prisons as a criminogenic experience”) [18, с. 676].

Зазначимо, що саме завдяки компаративним дослідженням законодавство Російської імперії у сфері

виконання покарань реципіювало окремі аспекти пенітенціарного досвіду зарубіжних країн [19, с. 239]. Зокрема, Кримінальне уложення 1903 р. [20] передбачало короткострокове ув'язнення в тюрмі за одиночною системою та довгострокове у виправному будинку за умови тримання протягом перших місяців в одиночній камері, потім – роз'єднання на ніч та на час, вільний від роботи.

Наведені нормативно-правові положення не були випадковими у тогочасному законодавстві, оскільки наприкінці XIX ст. вітчизняна пенітенціарна наука дійшла висновку, що одиночне ув'язнення засуджених є найбільш ефективним у справі їх виправлення, оскільки дає можливість найоптимальнішим способом здійснювати диференціацію та індивідуалізацію виконання покарання у вигляді позбавлення волі [7, с. 28].

Ще одним прикладом урахування дореволюційною пенітенціарною теорією, практикою й нормотворенням зарубіжного досвіду стало те, що Указом Миколи II від 13 грудня 1895 р. «Про приєднання до складу Міністерства юстиції Головного тюремного управління» воно було передане до Міністерства юстиції й проіснувало в його складі до краху Російської імперії у 1917 р. [21, с. 207; 22, с. 719–720].

Висновки. За результатами проведеного дослідження доходимо таких висновків:

1) історичні витоки звернення до позитивного зарубіжного досвіду у сфері виконання покарань належать до періоду правління Катерини II;

2) у II половині XVIII – протягом XIX ст. в пенітенціарній теорії і практиці Російській імперії (до складу якої на той час входили українські землі) набули поширення прогресивні ідеї щодо виконання покарань, викладені у працях Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтера, Ч. Беккарія, Д. Говарда, І. Бентама;

3) вивчення зарубіжного досвіду виконання покарань дало можливість упровадити в дореволюційну практику виконання позбавлення волі низку позитивних аспектів зарубіжного пенітенціарного досвіду, зокрема: роздільне тримання різних категорій засуджених та ув'язнених, залучення їх до суспільно корисної праці, морально-релігійний вплив на особистість (Указ Олександра I від 20 квітня 1803 р.); створення у 1879 р. загальнодержавного органу управління системою виконання покарання у вигляді позбавлення волі (Головного тюремного управління) з підпорядкуванням його у 1895 р. Міністерству юстиції; законодавче закріплення (Кримінальне уложення 1903 р.) виконання позбавлення волі за системою одиночного тримання засуджених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пузирьов М.С. Історико-правові передумови здійснення порівняльних кримінально-виконавчих досліджень / М.С. Пузирьов // Сучасна наука – пенітенціарній практиці : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 груд. 2014 р.) ; за ред. В.П. Тихого, Є.Ю. Бараша. – К. : Ін-т крим.-викон. служби ; Київський регіональний центр НАПРН України, 2014. – С. 370–373.
2. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резник. – К. : РВВ КІВС, 1998. – Т. 1. – Ч. 1. – 414 с.

¹ Тут термін «тюрма» використовується як родовий.

3. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях [пер. с итал.] / Беккария Ч. ; сост. М.Ю. Юмашев ; пер. Ю.М. Маринин, Г.В. Черданцев. – 5-е изд., испр. и увелич. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
4. Бернер А.Ф. Учебник уголовного права: Часть общая. Части общая и особенная: С примечаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному. Т. 1 / А.Ф. Бернер ; прим. : Н. Неклюдов. – С.-Пб. : Тип. Н. Тиблена и комп., 1865. – 940 с.
5. Уголовно-исполнительное право : учебник / Под ред. проф. И.В. Шмарова. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 418 с.
6. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах / Д.В. Краинский. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1912. – 132 с.
7. Пузирьов М.С. Реалізація виправними колоніями принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : [моногр.] / М.С. Пузирьов ; за наук. ред. докт. юрид. наук, проф. І.Г. Богатирьова. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 300 с.
8. Гернет М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. / М.Н. Гернет. – [3-е изд.]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – Т. 1 : 1762–1825. – 384 с.
9. Кримінально-виконавче право України : підручник / [Джуца О.М., Богатирьов І.Г., Колб О.Г. та ін.] ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джуца. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.
10. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об учреждении в составе Министерства Внутренних Дел Главного Тюремного Управления» от 27 февр. 1879 г. // Полное собрание законов Российской империи / Собрание (1825–1881). – Том 54 (1879 – 18 февр. 1880). – Часть 1. – Закон № 59360. – С. 96–98 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
11. Печников А.П. Международное пенитенциарное сотрудничество в Российской империи / А.П. Печников // История государства и права. – 2003. – № 5. – С. 26–27.
12. Жабский В.А. Сравнительное тюремноеведение в трудах ученых / В.А. Жабский // Уголовно-исполнительное право. – 2010. – № 1. – С. 35–39.
13. Жабский В.А. Наказания по уголовному законодательству зарубежных стран : теоретико-прикладное исследование : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / В.А. Жабский. – Рязань, 2011. – 416 с.
14. Карпентер Э. Тюрьмы, полиция и наказание / Э. Карпентер; пер. с англ. – М., 1907.
15. Галкин М.Н. Материалы к изучению тюремного вопроса / М.Н. Галкин. – 2-е изд. – СПб. : Тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1868. – 189 с.
16. Tocqueville A. On Prison Reform [originally published in 1844] / A. de Tocqueville and Beaumont on Social Reform ; edited and translated by Seymour Drescher. – New York : Harper and Row, 1968.
17. Денисова Т.А. Криза призначення, виконання, відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та шляхи її подолання / Т.А. Денисова // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2005. – № 10. – С. 324–332.
18. Cullen F.T. The Oxford Handbook of Criminological Theory / F.T. Cullen, P. Wilcox. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2013. – 734 p.
19. Пузирьов М.С. Ретроспективний аналіз та сучасний стан порівняльно-правових досліджень у галузі кримінально-виконавчого права / М.С. Пузирьов // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 238–243 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pap.in.ua/1_2014/Puzirov.pdf.
20. Высочайше утвержденное Уголовное Уложение от 22 марта 1903 г. // Полное собрание законов Российской империи / Собрание (1881–1913). – Том 23 (1903). – Часть 1. – Закон № 22704 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
21. Неділько В.Г. Розвиток правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі в XVII – XIX століттях на території сучасної України / В.Г. Неділько // Право і суспільство. – 2014. – № 6.1. – С. 204–209.
22. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881–1913 гг. : в 33 т. – СПб. : Государственная типография, 1885–1916. – Т. XV. – 1895–1899. – 1542 с.